

Юлія Узун, к. політ. н.

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Україна

РОЗВИТОК ІДЕЇ ТЮРКО-ТУРЕЦЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ В ХХ СТОЛІТТІ ТА ЇЇ ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ГЕОСТРАТЕГІЇ ТУРЕЧЧИНИ

Iuliia Uzun, PhD in Political Science

Odesa I.I. Mechnikov National University, Ukraine

EVOLUTION OF THE IDEA OF TURKIC–TURKISH CULTURAL EXPANSE IN THE TWENTIETH CENTURY AND ITS POLITICAL IMPORTANCE FOR TURKEY'S GEOSTRATEGY

The article aims to analyse the evolution of the ideas of Turkism and Pan-Turkism, Ottomanism and Islamism as ideas that influence on development of the geopolitical strategy of Turkey in the XX - beginning of the XXI century. The article demonstrates the process of expansion and interpretation of the idea of Turkism as an idea of cultural integration of Turkic peoples and development of Pan-Turkism as an idea of political integration of states with Turkic population. It has considered the geopolitical practices of Republic of Turkey in the XX century concerning cultural-ideological implementation of the idea of "The Great Turkic-Turkish cultural expanse". The article analyzes the ideological basis of the political movements of Young Turks, Kemalists, Turkesists and political forms of the modern interpretation of political Pan-Turkism. The most attention has been given to the history of formation and development of the idea of Pan-Turkism in Turkish political thought and to the analysis of strategies and tactics related to its realization during the XX century.

Key words: geopolitical strategy, state doctrine, Turkism, Pan-Turkism, Ottomanism, Islamism, Turkey's foreign policy.

Друге десятиліття ХХІ ст. демонструє результати повернення ідеології і практики великодержавного суперництва. Стало очевидним, що універсальні правила ХХ ст. втратили своє визнання рядом геополітичних суб'єктів, що позначився поворот до пошуку ними нових інструментів глобального управління, участі в системі такого управління, а також до пошуку ними нових можливостей для зміни свого геополітичного статусу якщо не в системі глобального управління, то в системі управління регіонального.

На тлі ідеології американського мессіонізму універсального типу, в 2012-2015 рр. активно проявилися глобалізований тип радикального ісламізму, геоекономічні ідеї «великих просторів» (ідея «Великої Євразії», що поєднує китайський проект «Економічного поясу «Шовковий шлях»» і «Євразійського Економічного Союзу (ЄврАзЕС)»); ідея «Великої Азії», що виявляється в проектах «Регіонального Всестороннього економічного партнерства країн Азії» і, альтернативного - «Угоди про Транс-Тихоокеанському партнерство (ТТП)»).

Одночасно з глобальними ідеологіями, які обґрунтовують контроль над світовим або макрорегіональним простором активно заявляють про себе ідеї трансформації субрегіональних, регіональних, міжрегіональних просторів, як ідеї єднання «розділених народів». Серед них і паналбанізм, і пансербізм, і румунський уніонізм, і ідеологія «великої Угорщини», праве і ліве неоевразійство, пантуранізм, пантюркізм, пантуркізм і неоосманізм.

Розвиток геополітичної думки в Туреччині і близьких до неї культурно-ідеологічних течій стали об'єктом ряду досліджень. Серед них роботи сучасних тюркістів - Р. Абдуллаєва, Р. Мухаметдінова, А. Хузангая, Г. Тафаєва; дослідження тюркологів і істориків середини ХХ ст. - А. Баттал-Таймазова, Е. Гасанова, Ю.Марунова, Ю. Петросяна, А.Тверітінової і праці кінця ХХ - початку ХХІ ст., присвячені аналізу нових фактів з історії політичної думки Туреччини, яка має

вплив на формування ідеологічного і геополітичного процесів в країні - С. Васильєвої, М. Губогло, Д. Єремєєва, В. Іванової, Дж. Кірокосяна, М. Кіреєва, О. Сваранца, О. Сенюткіної, С. Червоної. Важливими залишаються роботи діячів початку ХХ ст. – І. Гаспринського, Ю. Акчури, М. Расул-Заде, З. Гьокальпа (Зії Бея) та інших тюркістів, а також роботи їх турецьких послідовників і дослідників - Х.Ерена, Ш. Сараджоглу, Н.Явуза. Різні оцінки подій ХХ ст. і різні оцінки значення тюркізму у формуванні зовнішньої політики Туреччини обумовлюють особливий інтерес до процесів політизації тюркізму і його геостратегічного значення.

Пантюркізм як ідеологія об'єднання тюркських народів (урало-алтайської мовної сім'ї), пов'язана з географічним поняттям «Туран», ставить за мету культурно-політичне об'єднання просторів Євразії - від Закавказзя до Саян з охопленням просторів, заселених тюркомовними народами.

Ідеї пантюркізма виникли на основі розвитку тюркології ХІХ століття, коли в період Танзімата (1839-1875 рр.) Праці турецьких авторів (Ібрагіма Шинаси, Ахмета Вефік Паші, Мустафи Джелиледдіна Паші і ін.) популяризували вивчення політичної історії тюрків, а деякі обґрунтовували теорії «туро-аріянізму» (наприклад, праця М.Джелиледдіна «Тюрки: стародавні та сучасні», 1869 г.). У Російській імперії, яка включала велику кількість тюркських народів, поширенню ідей тюркізму в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. сприяли роботи азербайджанських діячів - драматурга М.-Ф. Ахундова, поета Х.-З. Алі бея, видавця З. Хасан бея, казанських - етнографа Ш. Марджани і Ю. Акчурина (Акчура), кримськотатарського видавця І. Гаспринського.

Публіцист Ісмаїл Гаспринський (Гаспрали) (1851-1914) здобув найбільшу популярність через популяризацію ідеї культурної консолідації тюркських народів. Ще з 1879 р. він видавав газети загальнотюркською мовою «Файдаль еглендже» (1879-1880), «Закон» (1881). З 1881 р. видавав газету «Тонгуч», де поставив питання про об'єднання тюркських говірок: волзької, чагатайської, киргизької та османської. У тому ж році написав роботу «Руське мусульманство», в якій відніс себе «не тільки до кримсько-татарського народу, а до всієї тюрксько-татарської нації»¹. З 1883 до 1918 рр. він видавав російською (до 1905р.) і тюркською мовами газету «Переводчик'-Терджіман'», з 1905 р - журнал для жінок «Алем Нісван» («Жіночий Світ»); з 1906 р - гумористичний журнал «Ха-ха-ха», газету «Міллет» («Народ») про роботу мусульманської фракції Держдуми Російської імперії; з 1907 до 1908 рр. в Єгипті він видавав газету «Аль Нахда» («Відродження») арабською.

Гаспринський відомий і як один із засновників джадідизму – просвітницького руху, в основі якого світський метод навчання, і як ініціатор створення «тюрського еспіранто» – уніфікованої тюркської мови (ці ідеї стали підґрунтям турецької мови, що змінила османську за часів Ататюрка).

Зусилля Гаспринського вплинули на становлення поглядів казанського татарського діяча Юсуфа Акчура (Акчурина). Історик Б. Таймазов в книзі «Казанські тюрки» (Анкара, 1966 г.), оцінюючи розстановку сил в кінці ХІХ століття, писав: «хоча правофланговим руху був Ісмаїл бей Гаспрали з Криму, ідея (тюркського об'єднання - курсив наш Ю.В.) була підхоплена мислителями з числа казанських тюрків...»². Ю. Акчура, народився в Симбірську в 1876 р у відомому роді Акчуріних (його предок - князь Адашев був другом Івана ІV), власників мережі текстильних фабрик Російської імперії³. Після смерті батька, Юсуф жив і навчався в Туреччині, де зайнявся політичною діяльністю і брав участь у невдалій змові проти Абдули Хаміда ІІ. Після заслання в Тріполітанію, з 1899 р. до 1903 р. навчався в Парижі у Вільній школі політичних наук, після закінчення якої написав роботу «Дослідження з історії державних інститутів Османської імперії», де висловив критику ідей младотурків про можливість створення єдиної османської нації через ворожнечу християнського і мусульманського народів, виступив за надання автономії окремим народам і за федералізацію Османської імперії для збереження її в колишніх кордонах. У Парижі він познайомився з емігрантами лідерами руху младотурків Ахмедом Різою, Абдуллахом Джевдетом і принцом Сабахаддіном, згодом підтримавши першого з них в ідеї посилення централізації держави і ставки на авторитарну владу без втручання країн Європи у внутрішні справи Туреччини, що продемонструвало еволюцію його особистих поглядів. Повернувшись до Росії в 1903 р., Ю. Акчура зайнявся викладацькою (в казанському медресе «Мухамаддія») і видавничою діяльністю (редактор газети «Казанський вісник» («Казан мухбіре»)), став керівником ліберально-демократичної партії

¹ Гаспринский, И. (1985) *Русское мусульманство*. Оксфорд: РИ-«ОИСА», 24-26.

² Расул-Заде, М. (1985). *О пантюранизме в связи с кавказской проблемой; Доклад, прочитанный в Париже в 1930 г.* Оксфорд: РИ – «ОИСА» <<http://irs-az.com/pdf/090622152150.pdf>>.

³ Мухаметтдинов, Р.Ф. (1996). *Зарождение и эволюция тюркизма*. Казань: Заман, 43.

«Іттифак аль-муслімін». Його стаття 1904 г. – «Три види політики» («Üç Tarzi Siyaset»), надрукована в єгипетському журналі «Тюрк» визнається «програмної» статтею пантюркізма^{1,2}. У ній Ю. Акчура аналізує три можливих напрямки турецької політики: перший – «асиміляція і об'єднання націй, підлеглих османському уряду, з метою створити османську націю» (тобто паносманізм), другий – «використовуючи те, що правителі Османської держави мають права Халіфа, політично об'єднати всіх мусульман під правлінням османського уряду» (тобто панісламізм), третій – «формування політичної тюркської нації, що спирається на етнічний фактор» (пантюркізм)^{3,4}. При цьому він зазначає, що «ідея створення тюркської політичної нації... є новою..., що в Стамбулі нещодавно сформувалося товариство..., яке бажає створити тюркську націю..., а газета «Ікдам» стала органом з розповсюдження цих ідей... в Росії, де проживає більшість тюрків, ідеї їх об'єднання існують в дуже розмитій формі... Але якби не було гніту ззовні, ця ідея легко розвивалася б... в Туркестані, в басейнах річок Яіка (Уралу) і Волги... у тюрків Кавказу і Північного Ірану»⁵. У статті він визнає, що є «тюрком, османцем і мусульманином, що бажає служити інтересам Османської держави, ісламізму і всіх тюрків», але при цьому висловлює сумнів в спільності інтересів «трьох спільнот, що спираються на політичний, релігійний та етнічний принцип» і в тому, що «посилення одного співтовариства сприятиме посиленню іншого». Через це він робить висновок, що «робота зі створення Османської нації - марне заняття» оскільки турецька політика ісламського єднання зустрине перешкоди християнських держав, тоді як політика тюркського єдності «сприяла б об'єднанню тюрків Азії і Східної Європи, у яких були б спільність мови, походження, звичаїв, релігії... Ця політика служила б процесу формування політичної нації, яка була б здатна зберегти себе серед інших великих націй... і в цьому об'єднанні турецьке суспільство було б найсильнішим..., і важливу роль відіграло б Османську державу»⁶. Описуючи тюркський світ, Ю. Акчура говорить про нього як про «серединний світ» «між світами білої і жовтої раси», де «Османська держава візьме на себе роль, яку зараз в світі жовтої раси бажає виконати Японія» і де «мусульманська релігія може стати важливим елементом формування великої тюркської нації», але для цього «іслам має змінитися і допустити формування нації...»⁷. Головним конкурентом в політиці «тюркської єдності Туреччини» Ю. Акчура називає Росію, припускаючи при цьому, що інші християнські держави, можливо, підтримають цю політику⁸. Примітно, що в серії статей – «Слов'янський тиждень» – він розглядає причини і можливості слов'янсько - тюркської єдності, називаючи головною її підставою - протистояння європейської та китайської господарської, економічної, культурної та політичної експансії⁹.

Ідеї тюркізму виявилися затребувані після революції 1908 року. Тоді, об'єднавшись в партію «Єднання і прогрес», натхненні гаслами руху «Нові Османи», популярного в 70-х рр. XIX ст., молодотурки встановили в імперії свій вплив (до 1914 р), прагнучи обмежити владу султана Конституцією. Збентежені збереженням імперії, молодотурки популяризували ідеї тюркізму, османізму і ісламізму, оспівані в творчості Мехмеда Еміна (вірш «Я - турок»), письменників Зіі Гьокальпа (Мехмеда Зіі) і Халіде Едіба Адівара (роман «Новий Туран») і розвинені в концепціях Алі Суаві, Юсуфа Акчури, Абдулі Джемдета Карлидага, Ахмеда Ризи, Джелала Нурі і ін.

Османізм висловлювався тезою Алі Суаві (1838 - 1878) – ідеолога руху «Нові Османи» XIX ст.: «всі народи, що населяють Османську імперію, складають націю османів, яка є расою, що

¹ Акчура, Ю. (1994). *Три вида политики*. Татарстан. Казань, 3, 130-135.

² *Üç Tarzi Siyaset* (1991), 19-37. <http://www.ata.boun.edu.tr/htr/documents/311_8/dusunurler/yusuf%20akcura/Akcura,%20Yusuf_%20Uc%20Tarzi%20Siyaset.pdf>

³ *Üç Tarzi Siyaset* (1991), 19-37. <http://www.ata.boun.edu.tr/htr/documents/311_8/dusunurler/yusuf%20akcura/Akcura,%20Yusuf_%20Uc%20Tarzi%20Siyaset.pdf>

⁴ Мухаметтдинов, Р.Ф. (1996). *Зарождение и эволюция тюркизма*. Казань: Заман, 57-58.

⁵ *Üç Tarzi Siyaset* (1991), 19-37. <http://www.ata.boun.edu.tr/htr/documents/311_8/dusunurler/yusuf%20akcura/Akcura,%20Yusuf_%20Uc%20Tarzi%20Siyaset.pdf>

⁶ *Üç Tarzi Siyaset* (1991), 19-37. <http://www.ata.boun.edu.tr/htr/documents/311_8/dusunurler/yusuf%20akcura/Akcura,%20Yusuf_%20Uc%20Tarzi%20Siyaset.pdf>

⁷ *Üç Tarzi Siyaset* (1991), 33. <http://www.ata.boun.edu.tr/htr/documents/311_8/dusunurler/yusuf%20akcura/Akcura,%20Yusuf_%20Uc%20Tarzi%20Siyaset.pdf>

⁸ *Üç Tarzi Siyaset* (1991), 35. <http://www.ata.boun.edu.tr/htr/documents/311_8/dusunurler/yusuf%20akcura/Akcura,%20Yusuf_%20Uc%20Tarzi%20Siyaset.pdf>

⁹ Мухаметтдинов, Р.Ф. (1996). *Зарождение и эволюция тюркизма*. Казань: Заман, 81.

перевершує інші...»¹. Османізм, як типова ідеологія імперіалізму, обґрунтовуючи ідеї переваги «турецької раси» над іншими народами імперії, ідеї права турків володіти просторами заселеними тюрками «до місця народження батька Османа I – Ертогрула (м. Мерв в Середній Азії) і до батьківщини сірого вовка – пустелі Сінцзян», знайшла підтримку в ідеї культурного об'єднання тюркського світу навколо Османської імперії як Ядра – у тюркізмі. «Мільйонний турецький народ, стародавній і молодий Туркестан - весь світ і майбутнє належать тобі... Один вулик мають всі бджоли, Один Туран мають мати всі турки», – писав в 1897 р. намісник Себастьян М. Емін у вірші «Я - турок».

Младотурки використовували не тільки ідеї османізму і пантюркізму, але й ісламізму. Як тюркісти-іттихадисти («Іттихад» означає «Єднання») вони, на відміну від тюркістов-джадідів, визнали шариат основою світського права, обґрунтував неможливість рівноправності мусульман з християнами, підтримав діяльність організацій «Панісламістське товариство» і «Товариство мусульманського єднання», пропаганда яких велася виданнями «Ікдам», «Танін», «Сірат Мустакім». У 1909 р. журнал «сірат Мустакім» (№ 83) закликав до об'єднання навколо турецького султана – «Халіфа правовірних» – 400 млн. Мусульман Азії, Африки та Європи². Панісламізм використовувався як підґрунтя діалогу з прихильниками теократії і з мусульманськими народами імперії, а також реалізовував політику централізації влади за допомогою релігії в умовах ослаблення національного принципу «османізма»³.

Законом 1909 р. іттихадисти-младотурки заборонили створювати партії за національною ознакою, почали політику дискримінації немусульман у реалізації ними їх суспільно-політичних прав. Членом младотурецької партії тепер міг стати лише турок і мусульманин. У 1910 р з'їзд іттихадистів прийняв рішення, що склало основу політики асиміляції. Гаслом з'їзду стало «Туреччина – лише для турків»; на обговорення Меджлісу була внесена резолюція про заборону туркам вступати у змішані шлюби. У 1911 р. з'їзд партії прийняв рішення про ісламізацію Туреччини, османізацію підданих, про повсюдне впровадження турецької мови. У резолюції говорилося: «...імперія має бути мусульманською...: іншим націям потрібно відмовити в праві організуватися, оскільки децентралізація і самоврядування – це зрада Турецькій імперії. Національні меншини становлять таку величину, якою можна знехтувати без побоювання. Вони можуть зберегти релігію, але не мову. Поширення турецької мови є найвищим засобом утвердження мусульманської переваги і асиміляції інших елементів»⁴. Джелал Нурі – теоретик панісламізму – в роботі «Єднання ісламу» писав: «Якщо арабська є мовою релігії, то турецька має стати офіційною світською мовою всіх мусульман»⁵. Затверджувався насильницький підхід до створення «турецької єдності». Талаат-бей (один з лідерів «тріумвірату» младотурків) зізнавався: «Ми захотіли гяура зробити османцем, але не змогли. Тепер залишається одне – знищити його зброєю»⁶.

Тюркізм в цей період розвивався завдяки діяльності організацій: «Тюрк Дернегі» («Тюркське коло» – діяла у 1908-1912 рр.), «Тюрк орду» («Тюркська родина» – діяла у 1911-1917 рр.), «Тюрк білгісі» («Тюркське знання» – діяла у 1913-1914 рр.) і «Тюрк оджаги» («Тюркський очаг» – діяла у 1912-1931 рр.)⁷. У всіх організаціях секретарем був Ю. Акчура. Цілі організацій формулювалися як

¹ Петросян, Ю. А. (1958). «Новые османы" и борьба за конституцию 1876 г. в Турции. Москва: Восточная лит-ра, 157; Киракосян, Дж. (1986). *Младотурки перед судом истории*. Ереван: Айастан, 114. <<http://hayasanews.com/wp-content/uploads/2012/10/john.pdy>>..

² Киракосян, Дж. (1986). *Младотурки перед судом истории*. Ереван.: Айастан, 115. <<http://hayasanews.com/wp-content/uploads/2012/10/john.pdy>>.

³ Киракосян, Дж. (1986). *Младотурки перед судом истории*. Ереван: Айастан, 104-106 <<http://hayasanews.com/wp-content/uploads/2012/10/john.pdy>>.

⁴ *Peace Handbooks. Y. X. Turkey in Asia. (1920)*. London. <<https://www.wdl.org/ru/item/11770/view/1/15/>>.

⁵ Uyanik, N. (2004). Batici bir aydin olarak Celal Nuri ileri ve yenilesme surecinde ficir hareketlerine bakisi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. <<http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/viewFile/263/253>>.

⁶ Марунов, Ю. (1961). Пантюркизм и панисламизм младотурок (1908-1918). Краткие сообщения Института народов Азии, Т. XIV. Москва, 38-56.

⁷ Васильева, С.А. (2012). Влияние пантюркизма на идеологический процесс в турецкой республике. *Политика*, 3. <http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2012/3/politika/vasilieva.pdf>; Иванова, В.В. (2013). Стратегии включения гагаузов в тюрко-турецкое культурное пространство (XX-XXI ст.). *Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии РАН* <http://kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-238-8/978-5-88431-238-8_35.pdf>.

просвітницькі. Так, у статуті «Тюркського очага» цілями визначалися: «вдосконалення тюркської раси і її мови шляхом...підвищення рівня національного виховання, соціально-економічної системи тюрків, які є особливо значним народом серед мусульманських народів»; відкриття тюркських очагів, шкіл; підкреслювалася неполітична діяльність організації: «організація при здійсненні своєї мети обмежить діяльність соціальною і національною сферами, але не буде займатися політикою і не буде працювати на політичні партії»¹. Цю думку висловлював і З. Гьокальп у праці «Принципи тюркізму» (1923 р.)². «Тюркізм, – писав Гьокальп, – це рух не політичний, а науково-філософсько-естетичний... це метод боротьби за культурне єднання..., тому він не прийняв форми партії... Але тюркізм не чужий політичним ідеалам... Ми народники у політиці, тюркісти – у культурі»³.

«Турецькі очаги» в цей період створюються по всій країні. Якщо в 1914 р. в імперії було 16 «очагів» чисельністю 3 тис. осіб, то в 1920-х рр. число членів досягло 30 тис. осіб⁴. В межах роботи осередків організувалися лекції, велася видавнича діяльність, вирішувалися соціальні питання. У книзі Зареванда «Туреччина і пантуранізм» (1930 г.) зазначалося, що «очаги» розвинули пропаганду серед студентів богословських інститутів, внаслідок чого виник зв'язок пантюркістів і духовенства, а через нього зв'язок із народом»⁵.

Друкованим органом очагів був журнал «Тюрк юрду» під редакцією Ю. Акчури, де друкувалися роботи Кеprüлю заде Мехмеда Фуада, Зіі Гьокальпа, Халіде Едіпа, Хусейна заде Алі, Джеляль Сахір, Ахмеда Ага-Огли (Агаєва). На сторінках цього видання і в окремих виданнях розглядалися шляхи створення тюркського світу. Так, в книзі «Три політичні системи» 1911 р. (книга пережила три видання 1976, 1987 і 1991 гг.) були зібрані статті Юсуфа Акчура, Алі Кемаля і Фаріди Ахмеда, присвячені співвідношенню «османізму», «панісламізму» і «пантюркізму» з метою визначення найкращої з них в якості доктрини Туреччини⁶. Цій самій проблемі присвячувалася робота З. Гьокальпа «Тюркізуватися, ісламізуватися, модернізуватися» (1913-1914). Тюркісти обговорювали різницю понять «тюркізм», «туркізм» і «туранізм» (роботи Ахмеда Ага-Оглу «Три цивілізації» (1919-1920) і Зіі Гьокальпа «Основи тюркізма» (1923)). Так, Зія Гьокальп в праці «Основи тюркізму» виступив проти «османізму», як політики асиміляції народів Османської імперії, і проти «ісламізму», незважаючи на своє попереднє членство в партії «Єднання і прогрес». Він, також, визначаючи відмінності «тюркізму» і «туранізму», вказував, що «тюркізм» – це більш вузьке поняття, що охоплює народи огузької групи (турок, азербайджанців, туркмен, гагаузів), а «туранізм» – більш широке, що охоплює народи Турана, такі як татари, узбеки, якути, інші⁷. При цьому, він відрізняв поняття «туркізм» і «тюркізм», де «туркізм» – означає першу стадію процесу відродження культурної спільності, обмежену межами Туреччини, коли формується національна ідентичність. Друга стадія «тюркізму» З.Гьокальпом називається «огузізм», коли мова йде про об'єднання тюрків огузької групи, а третю стадію він називає «туранізмом», коли під егідою Туреччини консолідуються всі тюркські народи. На думку З. Гьокальпа, «сьогодні можна допустити культурне об'єднання тільки огузьких племен... Пантуранізм же – це утопія, що подібна комунізму Леніна і раю Магомета. Як ідеал він цінний лише тим, що служить романтичним джерелом наснаги... мас»⁸. При описі програми об'єднання тюрків Гьокальп акцентує на важливості превалювання «тюркізму в мові, в естетиці, в моралі», на тюркізації мови проповідей і створенні сучасних сім'ї і держави, незалежних профспілок, активності суспільства⁹. З переліку, використаних Гьокальпом понять («туркізм», «тюркізм», «османізм», «туранізм»), мало розрізненими виявлялися два: «османізм» і «туркізм». Вочевидь, відмінності між ними бачилися в особливостях вибору

¹ Мухаметтдинов, Р.Ф. (1996). *Зарождение и эволюция тюркизма*. Казань: Заман, 90.

² Gökalp, Z. (1923). *Türkçülüğün Esasları*. <http://ulkunet.com/UcuncuSayfa/TurkculugunEsaslari_1817.pdf>.

³ Расул-Заде, М. (1985). *О пантуранизме в связи с кавказской проблемой; Доклад, прочитанный в Париже в 1930 г.* Оксфорд: РИ – «ОИАСА». <<http://irs-az.com/pdf/090622152150.pdf>>.

⁴ Васильева, С.А. (2012). Влияние пантюркизма на идеологический процесс в турецкой республике. *Политика*, 3. <http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2012/3/politika/vasilieva.pdf>.

⁵ Зареванд (1991). *Турция и Пантуранизм*. Ереван, 76.

⁶ *Üç Tarzi Siyaset* (1991), 19-37. <http://www.ata.boun.edu.tr/htr/documents/311_8/dusunurler/yusuf%20akcura/Akcura,%20Yusuf_%20Uc%20Tarzi%20Siyaset.pdf>.

⁷ Мухаметтдинов, Р.Ф. (1996). *Зарождение и эволюция тюркизма*. Казань: Заман, 143.

⁸ Расул-Заде, М. (1985). *О пантуранизме в связи с кавказской проблемой; Доклад, прочитанный в Париже в 1930 г.* Оксфорд: РИ – «ОИАСА». <<http://irs-az.com/pdf/090622152150.pdf>>.

⁹ Мухаметтдинов, Р.Ф. (1996). *Зарождение и эволюция тюркизма*. Казань: Заман, 143-144.

форми правління, політики національної ідентичності, і, багато в чому, визначалися змінами в особистих (кон'юнктурних) позиціях Гьокальпа в 1923 р. (час друку роботи «Основи тюркізма») у зв'язку з втратою влади молодотурками на користь кемалістів.

Ахмед Ага Оглу (А. Агаєв) (уродженець м.Шуша в Нагірному Карабасі) у статті, вміщеній в журналі «Тюрк юрду», під поняттям «тюркський світ» описав територію, що включає Крим, Балкани, Кавказ, північну частину Каспійського моря, частину Сибіру, Монголії, Туркменістан, частину Китаю, Афганістану, Месопотамію, Егейське море. М. Емін підкреслював, що пантюркісти першим завданням вважали єднання «всіх тюрків», другим – «братання» з народами «туранського походження», в тому числі з угорцями, фінами та болгарами¹.

Тюркісти, визнаючи месіанізм Туреччини в об'єднанні «Великого Турану» зверталися до сакральних елементів історії тюрків, символом якої стала вовчиця (Бозкурд, Bozkurt), що, за переказами, врятувала тюрків, вказавши дорогу Бурточіну (ковалю тюркської раси) і позначена як мати нації, і перед якою вклонялися тюрки до прийняття Ісламу. Не менше значення мали ідеї тенгріанства і ісламського месіанізму. Під гаслом «Назад до Турану» тюркісти виступали за відродження звичаїв тюркських народів, до героїзації Атілли, Чингіз-хана, Огуз-хана (З. Гьокальп у вірші «Туран» і З. Гьокальп і Х. Адивар у романі «Новий Туран» (1912)².

Ганна Тверитинова, описуючи діяльність «тюркістських» організацій називає їх «пантюркістськими», вказуючи, що товариством «Тюрк оджаги» «були розроблені «програма мінімум» і «програма максимум». На першому етапі турки мали завоювати «Малий або Новий Туран» від Байкалу до Стамбулу і від Монголії до Казані, а на другому – утворити «Великий Туран» від японських вод до Скандинавських гір і від Льодовитого океану до плато Тибету. Це мало спричинити еру «нової чінгізиади»³. Однак з цим, справедливо на наш погляд, не згоден Ф. Мухаметдінов (лідер «Татарської партії національної незалежності»), що стверджує, що у тюркістських товариств початку ХХ ст., як і в самій діяльності Ю. Акчури і З. Гьокальпа «тюркізм зводився лише до ідеї культурної близькості тюркських народів», а введення його в політичну сферу він пов'язує з діяльністю тюркістів другої половини ХХ ст., зокрема, з діяльністю А.Тюркеша – очільника партії «Національного дії», Н. Атсиза – письменника і видавця журналу «Орхун» (видавався в 1933-1952 рр.) і Т. Язгана (президента «Фонду з дослідження тюркського світу», що діє з 80-х рр. ХХ ст.).

І тим не менш, пантюркізм як ідеологія політичного єднання тюркських народів і їх територіально-політичних утворень формувалася на ґрунті просвітницької діяльності тюркістів і їх послідовників в частині розвитку політики «туркізму», яка часом зводилася до політики «османізму» і супроводжувалася процесами насильницької асиміляції («отуречення») ряду нетюркських народів Туреччини.

Національно-визвольні рухи нетурецьких областей імперії, італо-турецька війна 1911-1912 рр., Балканські війни 1912-1913 рр. привели до популярності ідеологій османізма, пантюркізма і ісламізму молодотурків серед турецького населення (число членів партії «Єднання і прогрес» зростає з 300 осіб в 1908 р до 350 тис. осіб в 1914 р)⁴. Переворот 1913 року, внаслідок якого була встановлена диктатура партії «Єднання і прогрес», представленої «тріумвіратом» офіцерів (Мехмед Талеат Паша, Ахмет Джемаль Паша, Ісмаїл Енвер Паша), зумовив зростання централізму, радикалізму політики дискримінації, участь імперії в I Світовій війні на боці Німеччини, з якої було обговорено плани передачі Османської імперії Кавказу, Середньої Азії, Поволжя, Криму, і, в кінцевому підсумку, розпад імперії^{5,6}. Після війни партія младотурків «Єднання і прогрес» самоліквідувалася. У 1918-1922 рр. влада в країні належала султану Мехмеду VI, який перебував під

¹ Гасанова, Э.Ю. (1966). *Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914)*. Баку: АН АССР, 118-119.

² Ziya Gökalp şiir «Turan», 125. <<http://www.antoloji.com/turan-2-siiri/>>.

³ Тверитинова, А.С. (1956). Младотурки и пантюркизм. Краткие сообщения Института востоковедения» АН СССР, Т. XXII. Москва, 68.

⁴ Киракосян, Дж. (1986). *Младотурки перед судом истории*. Ереван: Айастан. <<http://hayasanews.com/wp-content/uploads/2012/10/john.pdy>>.

⁵ Марунов, Ю. (1961). Пантюркизм и панисламизм младотурок (1908-1918). Краткие сообщения Института народов Азии. Т. XIV. Москва, 52.

⁶ Незавершённый нюрнберг. Армянский геноцид. *Официальный сайт истории армянского геноцида*. <http://www.genocide-museum.am/rus/online_exhibition_9.php>.

впливом країн-Антанти.

У цей період, в 1919 р. Ю. Акчура, виступаючи 16 вересня в суспільстві «Тюрк Оджаги» Стамбула з лекцією заявив про існування 2-х видів тюркізму: «демократичного» і «імперіалістичного», відносячи себе до першого¹. І трохи пізніше, в 1923 р. З. Гьокальп, як вказувалося раніше, дав оцінку різниці понять «османізм» і «туркізм», «тюркізм» і «туранізм». Це демонструє перелом в ідейно-політичній ситуації.

У 1922 р. внаслідок повалення окупаційного режиму, була встановлена влада республіканського правління під керівництвом Газі Мустафи Кемаль Паші (Кемалю Ататюрка) і створеної ним Народно-республіканської партії. Реформи Ататюрка підтримали більшість младотурків, до руху яких він і сам відносився до його конфлікту з членами «тріумвірату». По суті, Ататюрк, спочатку як голова Великих національних зборів (1920-1923), а з 1923 р. як президент республіки, що переобирався до 1938 р., реалізував велику частину програми младотурків, відмовившись від іттихадізму і пантюркізму як ідеології територіального зростання. Офіційна відмова від політики пантюркізму була проголошена Ататюрком в 1921 р. в його промові в м.Есхішехір, а в 1927 р. Всетурецьке товариство «Турецький очаг» на 3'їзді змінило 1 пункт свого статуту, обмежуючи сферу діяльності межами турецької республіки». Проголошене Ататюрком гасло «Мир в країні, мир в світі» в подальшому буде розкритиковане тюркістом Н. Атсізом як прояв «політики поступок СРСП» і «відступництва від національного ідеалу»².

Реформами Ататюрка стали: ліквідація султанату (1922), проголошення республіки (1923), скасування халіфату (1924), введення світського навчання, закриття дервішських орденів, реформа одягу (1925), прийняття нового кримінального та цивільного кодексів за європейським зразком (1926), латинізація алфавіту, очищення турецької мови від запозичень, відділення релігії від держави – лаїцизм (1928), надання виборчих прав жінкам, скасування титулів і феодалних форм звернення, введення прізвищ (1934), створення національних банків і промисловості.

Політика турецького націоналізму Ататюрка передбачала створення моноетнічної держави, для чого громадянство було ототожене з етнічними, і всі жителі країни були оголошені турками. Це стосувалося і курдів (20% населення, яким під час війни Ататюрк обіцяв автономію, а потім «забув» і заборонив їх громадські організації³. Діяли дискримінаційні норми по відношенню до єврейського населення⁴. Всі мови (курдська, вірменська, джудесмо, ін.), крім турецької, були заборонені. Були ліквідовані національно-релігійні форми освіти. Ці принципи були проголошені в Конституції 1924 р. Ататюрк, піддаючи дискримінації тих, хто намагався відстоювати самобутність, зробив гаслом фразу: «Як щасливий вимовляти «я – турок!». Фраза символізувала національну єдність і заміну самоназви: «турки» замість традиційного «османи».

Вважається, що пожвавлення ідей пантюркізму почалося лише після смерті Ататюрка в 1938 р., проте, дослідження доводять, що Туреччина підтримувала ідею тюркської солідарності як політику «об'єднання розділеної культурно-національної спільноти» по відношенню до етнічно близьких татар, гагаузів та інших вже на початку 30-х рр. ХХ ст. Ознакою цього стала діяльність турецьких послів в країнах колишньої імперської присутності з подальшими в них реформами в релігійній і культурно-освітній сферах та активізація підтримки створення та видавництва досліджень з питань культурної близькості тюркських народів (у 1936 р. з'явилася перше турецьке видання про культурну близькість гагаузів і турків – «Балкани і тюркізм» Яшар Набі Найіра⁵. У преамбулі автор визначає: «Гагаузи – це християнізовані турки, що живуть в Румунії і Болгарії»⁶.

Так, прикладом дипломатичної активізації є діяльність Хамдуллаха Супхі Танріовера (1885–1966) в Румунії з 1931 до 1944 рр. Х.С.Танріовер як прихильник пантюркізму і экс-голова товариства «Тюркський очаг», після заборони очагів, що діяли з 1912 до 1931 рр., був призначений послом у Бухарест, що пояснювалося існуванням у Румунії (зокрема, у Бесарабії та Добруджі)

¹ Мухаметгдинов, Р.Ф. (1996). *Зарождение и эволюция тюркизма*. Казань: Заман, 160.

² Мухаметгдинов, Р.Ф. (1996). *Зарождение и эволюция тюркизма*. Казань: Заман, 173.

³ Лазарев, М.С. (2005). *Курдистан и курдский вопрос*. Москва: Восточная литература, 63, 70-71.

⁴ Турция. *Краткая еврейская энциклопедия*. <<http://www.eleven.co.il/article/14185>>.

⁵ Иванова, В.В. (2013). Стратегии включения гагаузов в тюрко-турецкое культурное пространство (XX-XXI ст.). *Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии РАН*.

<http://kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-238-8/978-5-88431-238-8_35.pdf>.

⁶ Yavuz, N. (2010). Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Gagavuzlar. *Gazi Akademik Bakış. Ankara, 4*.

<<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423881107.pdf>>.

великої громади гагаузів. З 1931 р., за посередництва Х. Танриовера Міністерство з народної освіти Румунії запровадило в медресе Добруджі викладання історії тюрків і тюркської мови, ухваливши читати релігійні книги по-турецьки, а не по-арабськи, арабіцу замінити новим турецьким алфавітом, а традиційний одяг замінити на європейський¹. Діяльність посла забезпечила роботу турецьких викладачів в школах Гагаузії; прийом гагузських студентів в університети Туреччини; популяризацію знань про гагаузів в Туреччині; сприяла виданню книг про гагаузів турецькою мовою і появи інформації про гагаузів в першій «Тюркської Енциклопедії Республіки Туреччина»². Дослідники вказують на зацікавленість Танриовера питанням можливої передачі гагаузам для їх християнських, але тюркізованих богослужінь храму Святої Софії в Стамбулі. Це вписувалося в проект тюркізації релігії – як ісламу, так і християнства – в умовах проголошеного лаїцизму. Прозваний за діяльність «митрополитом гагаузів» Танриовер був визнаний «почесним доктором Бухарестського університету»³. II Світова війна завадила реалізації планів Танриовера і в 1944 р. він повернувся до Туреччини.

За даними О. Сваранца така політика Туреччини сприяла встановленню контактів з тюркської молоддю та формуванню «п'ятої колонії»⁴. С. Васильєва зазначає, що вочевидь, турецький уряд, фактично, не відмовлявся від пантюркістських проєктів, але був змушений публічно відмовитися від них в зв'язку з несприятливою зовнішньополітичною ситуацією⁵. О. Сваранц вказує, наводячи приклад захоплення Туреччиною сирійського порту Александретта (Хаттан) в 1930 р., що в 1923-1939 рр. турецький уряд створював на Сході «підпільні пантюркістські і панісламістські організації, координувало їх...здійснювало пропаганду пантюркізму»⁶. У 30-40 рр. пантюркістська діяльність активізувалася в європейських країнах, що, на думку Якоба Ландау, пояснюється тим, що «цю діяльність спонсорували тюрки, які втекли з СРСР і робили ставки на пантюркізм» [28, с.80]. Активізації пантюркізму напередодні Другої Світової війни сприяла і діяльність німецького уряду, яке розраховувало на створення легіонів з числа тюрків (вони і були сформовані пізніше як Тюрко-татарський і Кавказький мусульманський легіони («Ідель-Урал»)⁷. І при цьому, офіційно, турецький уряд не надавав підтримки закордонним пантюркістським організаціям, що відзначав Я. Ландау⁸.

У самій Туреччині в 30-40-і рр. ідеологію пантюркізму було демонстративно витіснено. Ф. Мухаметдінов зазначає, що «з точки зору тюркістської ідеології, Туреччина переживала в ті роки ідеологічну порожнечу, яку частково заповнював кемалізм, а з іншого боку – ідеї більшовицького толку»⁹. «Очаги» тюркістів, що діяли до 1931 р., після встановлення влади кемалістів перетворилися в «асоціації націоналістів», вступити до лав яких могли лише тюрки.

Нечисленні послідовники пантюркізму – Ніхаль Атсиз (1905 -1975), Алпарслан Тюркеш (1917 – 1997), Зеки Валід Тоған (1890 – 1917), Хамза Сади Узбек (1914 – 1971) та їх послідовники у 1944 р. за «пантюркістську» пропаганду навіть були засуджені до ув'язнення на 10 років, але до 1947 р. всі були реабілітовані, як «ідеологічна сила» для боротьби з комунізмом.

Вже в 1946 р. пантюркісти створили «Товариство турецької культури» з метою захисту «від...впливів іноземних ідеологій» і «Федерацію об'єднань націоналістів», під егідою якої діяли «Організація турецької молоді», «Асоціація діячів турецької культури» і «Асоціація турецької культури». У 1951 р. «Організація турецької молоді» приєдналася до «Товариства турецької

¹ Yavuz, N. (2010). Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Gagavuzlar. *Gazi Akademik Bakış*. Ankara, 4. <<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423881107.pdf>>.

² Иванова, В.В. (2013). Стратегии включения гагаузов в тюрко-турецкое культурное пространство (XX-XXI ст.). *Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии РАН*. <http://kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-238-8/978-5-88431-238-8_35.pdf>.

³ Yavuz, N. (2010). Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Gagavuzlar. *Gazi Akademik Bakış*. Ankara, 4, 182. <<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423881107.pdf>>.

⁴ Сваранц, А.А., Антонович, И.И., Барсегов, Ю.Г. (2002). Пантюркизм и геостратегии Турции на Кавказе. *Право и политика*, 8, 139-142.

⁵ Васильева, С.А. (2012). Влияние пантюркизма на идеологический процесс в турецкой республике. *Политика*, 3. <http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2012/3/politika/vasilieva.pdf>.

⁶ Сваранц, А.А., Антонович, И.И., Барсегов, Ю.Г. (2002). Пантюркизм и геостратегии Турции на Кавказе. *Право и политика*, 8, 139-142.

⁷ Киреев, Н.Г. (2007). *История Турции XX век*. Москва: Крафт+ИВ РАН, 113.

⁸ Landau, J. (1995). *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*. London: Publisher: Indiana University Press, 175.

⁹ Мухаметтдинов, Р.Ф. (1996). *Зарождение и эволюция тюркизма*. Казань: Заман, 176.

культури»¹.

Приєднання Туреччини до «НАТО» в 1952 р. супроводжувалося посиленням популярності пантюркізму. А вже в 1962 р. в Стамбулі відбувся пантюркістський конгрес, де було прийнято рішення про створення «Асоціації пантюркістів». Відкрита згадка терміну стало результатом лібералізації, що почалася в Туреччині після перевороту. Асоціація проголосила цілями посилення пантюркістських почуттів в турках; виховання зразкових пантюркістів: люблячих Бога, тюркізм і батьківщину, відданих історії, батьківщині, мові, культурі, расі і священним цінностям турків; боротьбу з ідеями, які завдають шкоди турецькій єдності...; підтримку націоналістичних рухів. Девізом Асоціації стала фраза: «Бог, бережи турок», причому, – як зазначає С. Васильєва, – замість ісламського імені бога «Allah» використовувався термін, що позначає язичницьких богів «Tanrı», що демонструвало традиціоналізм пантюркістів². З 1963 р центром Асоціації стала Анкара, а до 1967 р. в країні діяло 20 її філій. Першим президентом Асоціації став Ніхаль Атсиз, потім поступився місце Недждету Санчаро.

Ніхаль Атсиз (1905-1975) – уродженець Стамбулу, що закінчив Стамбульський університет. У 1931 – 1932 рр. – він видавець журналу «Журнал без назви» («Atsız mecmua»), де друкувалися Фуад Кепрюлю, Заки Валід Тоган, Абдулкадир Інан і інші тюркісти. У 1933 – 1952 рр. – він видавник журналу «Орхун: пантюркістський щомісячник», де критикував уряд за «потурання лівацтву»³. У 1942 р. один з випусків журналу «Орхун» вийшов з картою Турана на обкладинці, де держава тюрків явлена простором від Середземномор'я через Центральну Азію до Тихого океану [4]. Ніхаль Атсиз став відомий і як поет, і як автор політичних статей (450 статей), романів з характерними назвами – «Смерть сірих вовків» (1946), «Сірі вовки оживають» (1949), «Божевільний вовк» (1958). Статті Н. Атсиза за 1941-1972 рр., зібрані в збірці «Turk ulkusu» («Тюркський ідеал»), дозволяють ознайомитися з його концепцією.

Так, проявивши очевидну схожість з концепцією німецького класика геополітичної теорії Ф. Ратцеля, Н. Атсиз визначив «тюркським ідеалом» «віру в могутність і велич тюркського світу і бажання зробити його таким» (стаття «Тюркський ідеал», 1955); «національним ідеалом» наділив лише ті нації, «які прагнуть стати крупними і великими» (стаття «Ідеал величі», 1962); вказав, що «національним ідеалом величі тюрків є великий Тюркістан, але він зажадає від народу жертв...» («Ідеал величі», 1962 р.); зазначив, що соціально-економічні проблеми країни – це результат «відсутності ідеалу» («Ідеал величі», 1962 р.); визначив, що «тюркська нація – це спільність людей тюркського походження і повністю тюркізована під впливом тюркської культури» (стаття «Ми не тюркський народ, ми тюркська нація», 1969 р.); вказав, що «тюркська нація – це творча нація, яка живе на територіях від Егейського моря і Дунаю до Алтайських гір...» (стаття «Ми не тюркський народ, ми тюркська нація», 1969 р.); зазначив, що «нація на відміну від народу не чекає наказу, а сама кидається в атаку свідомо і вірячи, що виконує патріотичний обов'язок» (стаття «Ми не тюркський народ, ми тюркська нація», 1969 г.); виступив з критикою кемалістської політики Туреччини як пасивної в результаті чого «заради миру були кинуті напризволяще колонізовані тюркські народи за межами Туреччини» (стаття «Національна політика, тюркізм і політика» (1970-1972).

У роботі «Заклик до тюркської нації» (1962 р) Н. Атсиз перерахував «дев'ять тез програми розвитку турецької нації» (*число дев'ять - «священне число у тюрків»* - курсив наш Ю.В.): 1) тюркізм; 2) тюркська мова; 3) закон; 4) громадська активність; 5) національні звичаї; 6) усвідомлена демократія; 7) мораль; 8) наука; 9) технічний прогрес⁵.

Привнесене Н. Атсизом в соціально-політичний дискурс поняття «тюркського ідеалу» відбилося в політиці. Поняття «ідеалізм» демонструвало альтернативу комуністичному матеріалізму

¹ Киреев, Н.Г. (2007). *История Турции XX век*. Москва: Крафт+ИВ РАН, 281.

² Васильєва, С.А. (2012). Влияние пантюркизма на идеологический процесс в турецкой республике. *Политика*, 3. <http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2012/3/politika/vasilieva.pdf>.

³ Saraçoğlu, C. (2004). Nihal Atsız's World-View and Its Influences on the Shared Symbols, Rituals, Myths and Practices of the Ülkücü Movement. Erişim modü. *The Digital University Library of Saxony-Anhalt*. <http://edoc.bibliothek.uni-halle.de/servlets/MCRFileNodeServlet/HALCoRe_derivate_00003221/nihal_atsiz.pdf>.

⁴ Васильєва, С.А. (2012). Влияние пантюркизма на идеологический процесс в турецкой республике. *Политика*, 3. <http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2012/3/politika/vasilieva.pdf>.

⁵ Мухаметтдинов, Р.Ф. (1996). *Зарождение и эволюция тюркизма*. Казань: Заман, 173.

і було використано в назвах пантюркістських організацій 60-х рр. ХХ ст.: «Організація молодих ідеалістів», «Асоціація Великого ідеалу», «Об'єднання ідеалістичних очагів», «Асоціація очагів ідеалістів». Так, «Асоціація очагів ідеалістів», що діяла з 1969 р. до середини 1970-х рр. стала найбільшою в країні (1,5 тис. підрозділів), а коли в 1979 р. вона була розпущена, то координатором руху стала «Асоціація молодих ідеалістів»¹. Так, була відтворена мережа пантюркістських організацій замість ліквідованих в 1931 році «очагів».

У 1960-х рр. лідером (Башбугом) пантюркістського руху став Алпарслан Тюркеш (1917-1997). На думку Р. Мухаметдінова, саме діяльність А. Тюркеша призводить до політизації тюркізму (який до цього був «культурною діяльністю з солідаризації тюрків»), перетворюючи його в пантюркізм². Після служби в армії, навчання в університеті в США на відділенні «Міжнародна економіка», роботи в структурах по зближенню Турецького Генштабу з НАТО, участі в 1961 р у військовому перевороті в Туреччині під час повалення уряду А.Мендереса, А. Тюркеш в 1963 р. створив партію. Ця правонаціоналістична «Республіканська селянська національна» партія в 1969 р. була перетворена в партію «Національного дії», що має створене в 1968 р. військове крило «Сірих вовків» (членів якої – «бозкуртів» – низвали також «тюркешістами»). Воєнізовані групи бозкуртів (кілька тисяч осіб) формувалися членами «Корпусу ідеалістів» і «Ідеалістичного очага», мали мережу тренувальних баз в Туреччині, а згодом були офіційно визнані терористичною організацією, активність якої спостерігається і сьогодні (переважно, в Центральній Анатолії).

Друковані праці Тюркеша – «Основні погляди», «Проблеми Туреччини», «Наша зовнішня політика і Кіпр», «До нових горизонтів», «Дух героїзму», «Мобілізація душі», «Вихід з кризи», «Дев'ять променів» – оновили ідеологію пантюркістів. Остання праця видавалася тричі з 1960 до 1993 рр. Дев'ятьма променями названі принципи руху: націоналізм, ідеалізм, мораль, солідаризм, політика щодо села, розвиток свободи і особистості, прогрес і народність, індустріалізація і технізація.

А.Тюркеш визначав тюркізм як національну доктрину, спрямовану проти комунізму і ринкового капіталізму: «... Ми вибрали третій шлях, тобто соціально-економічну доктрину, яка спирається на духовні основи ісламу і тюркського націоналізму...»³. Соціально орієнтовані гасла Тюркеша, як і гасла солідаризму і «народного капіталізму», в якому значним залишається державне регулювання економіки, свідчили про близькість до націонал-соціалізму. «Тюркський ідеал» Тюркеша був трьохмірним: ідеал духовного і матеріального прогресу Туреччини; ідеал самовизначення і незалежності тюркських народів; ідеал тюркської єдності. Шляхами досягнення ідеалу визначалися пропаганда прав «колонізованих» тюркських народів; надання допомоги тюркським народам по дипломатичних каналах; зміцнення єдності культури тюркських народів; допомога новоствореним тюркським державам; допомога тюркським мігрантам і політичним біженцям з колонізованих тюркських територій. Вочевидь було й загравання з ісламізованим електоратом, оскільки, при визнанні політики лаїцизму і популяризації тенгріанства, А. Тюркеш закликав до такої освітньої політики, яка забезпечить турецьким дітям знання про основи Ісламу, тому що «Турецька нація являє мусульманське суспільство». Відповідно до популярного тоді плинку «народного ісламу» («нурідізму»), автором якого був Саїд Нурсі, Туркеш закликав ввести в шкільну програму предмет з вивчення Корану. Пропаганда тюркізму, націоналізму, нурідізму і критики уряду обумовила популярність тюркешістів, радикалізацію настроїв, агресію в протистоянні лівих та правих, події «кривавої неділі 16 лютого 1969 р.», коли в день проведення антиамериканського мітингу в Анкарі внаслідок провокацій бозкуртів були вбиті люди.

До кінця 1970-х рр. військова орієнтованість пантюркістських організацій стала помітнішою. Бозкурти отримали підтримку уряду, коли Тюркеш, який відповідав в уряді за держбезпеку, оголосив їх «допоміжною» силою правоохорони⁴. Згодом тюркешісти стали учасниками ряду терористичних актів. Серед них: Абдула Чатли (1956-1996, учасник системи «Гладіо», організатор і учасник «Бахчелієвлерської різанини» 1978 р.), Мехмет Алі Агджа (1958-...), Халук Кирджи (1958-...), Кричав Челік (1959- ...), інші. На рахунку останніх звинувачення в замаху на Іоанна Павла II в

¹ Васильєва, С.А. (2012). Влияние пантюркизма на идеологический процесс в турецкой республике. *Политика*, 3. <http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2012/3/politika/vasilieva.pdf>.

² Мухаметтдинов, Р.Ф. (1996). *Зарождение и эволюция тюркизма*. Казань: Заман, 178-187.

³ Мухаметтдинов, Р.Ф. (1996). *Зарождение и эволюция тюркизма*. Казань: Заман, 179-180.

⁴ Еремеев, Д.Е. (2005). *Турция в годы Второй мировой и «холодной» войн (1939–1990)*. Москва: АГИ, 158.

1981 р, а на рахунку інших «бозкуртів» замах на життя прем'єр-міністра від Народно-республіканської партії Б. Еджевіта. Важливо і те, що зазначені особи, спочатку засуджені до 70 років в'язниці, були майже відразу випущені по амністії (очевидно, з метою створення нових диверсійних груп).

Радикалізм тюркешістів в ході військового перевороту 1980 р. призвів до її заборони, але згодом організація відновила свою діяльність, зайнявши більш праву позицію, ніж правляча консервативно-ісламістська партія «Справедливості і Розвитку» Реджепа Тайіпа Ердогана.

У 1997 р, після смерті А. Тюркеша, очільником партії став Девлет Бахчелі, що вважається конкурентом Реджепа Ердогана, бо має досвід урядової роботи (з 1999 до 2002 рр. займав посаду віце-прем'єра в уряді Б. Еджевіта). Головними цілями діяльності Д. Бахчелі є боротьба з курдським сепаратизмом (вимагає повшання Оджалана); критика Ердогана за політичну корупцію, недостатню підтримку Арабської весни і надмірну залежність від США; боротьба за припинення дипломатичних відносин з Вірменією.

Цікавим фактом є те, що молодший син А. Тюркеша – Ахмет Куталміш Тюркеш (1978 р.н.) є членом партії Ердогана «Справедливість і Розвиток» і очільником «Фонду Алпарслана Тюркеша», тоді як його старший брат - Йілдірим Тугрул Тюркеш є заступником Девлета Бахчелі в партії «Національної дії», нібито опозиційній Ердогану, і, одночасно, віце-прем'єром в уряді Ердогана з 2015 р. при прем'єрі Ахметі Давутоглу (хоча це і викликало публічне невдоволення Д. Бахчелі). Тобто, очевидно, що не дивлячись на конкурентність (навіть чи опозиційність) і зовнішню непримиренність обидві партії як «правофлангові» «грають на одному полі».

На парламентських виборах в 2015 р. партія «Національної дії» отримала на 2 млн. голосів більше, ніж у минулі вибори, набрав 16,3 % виборців і зайняв 80 з 550 місць в парламенті (партія «Справедливості і Порядку» при цьому займає 315 місць в парламенті).

До числа громадських діячів, що вплинули на поширення ідей тюркізму за межами Туреччини в межах геополітичної тактики «м'якої сили», слід назвати професора економіки Стамбульського університету і Президента «Фонду з дослідження Тюркського світу» («Türk Dünyası», 1980 г.) – Турана Язгана (1928-2012). Пріоритетними напрямками Фонду в кінці 80-х рр. ХХ ст. і на початку 2000-х рр. ХХІ ст. стали: створення освітніх установ в тюркомовних країнах, сприяння тюркомовному видавництву, проведення конференцій та з'їздів представників тюркських народів, інші. У 1992 р. в Нью-Йорку, а потім в 1993 р. у Вашингтоні були проведені перші «Всесвітні тюркські конференції», у ті ж роки в Анталі і в Ізмірі – «З'їзди тюркських народів і держав». За даними В.В. Іванової, «керівник Фонду з дослідження Тюркського світу» Туран Язган на державному рівні з 1995 р. опікувався вирішенням питання про підготовку переходу гагаузів під заступництво «Незалежної турецької православної церкви» (така пропозиція розглядалася турецьким урядом в 1943 р. за поданням Х. Танриовера). За підтримки Т. Язгана в 1996 р., Н.Хаблемітоглу виступив експертом у Програмі розвитку ООН (ПРООН), спрямованої на заміну в Гагаузії кирилиці латиницею. За підтримки Фонду Т. Язгана, з кінця 1980-х вийшло ряд праць з історії гагаузів Буджака, Бессарабії, Балкан.

Очевидно, що розвиток ідеї тюрко-турецького культурного простору в ХХ столітті займало особливе політичне значення в формуванні геостратегії спочатку Османської імперії, а потім, Турецької республіки. В ході історичних трансформацій, тюркізму як ліберальному оновленському руху, який з'явився в середовищі тюркської інтелігенції, було нав'язано політичний супровід ідеологіями націоналізму («османізму» і «туркізму») і ісламізму (іттіхадізму і нурідізму), що надалі визначило народження пантюркізму як політичного нашарування з властивими йому категоричністю, агресивністю, експансіонізмом. При цьому, ідеологія «туранізму», яка становила основу культурно-філософського дискурсу тюркістів, успішно визначила і геостратегічну основу (словами А. Давутоглу – «стратегічну глибину»), сучасної зовнішньої політики Туреччини, де пантюркізм виконує функцію геополітичної тактики, проявляючись в державній доктрині Туреччини в результаті діяльності партії «Національної дії», що входить в урядові і парламентські органи влади з 60-х років ХХ століття.

References

1. Akchura, Yu. (1994). *Tri vida politiki*. Tatarstan. Kazan'.
2. Ereemeev, D. E. (2005). *Turciya v gody' Vtoroj mirovoj i «xolodnoj» vojn (1939–1990)*. Moskva: AGI.
3. Gasprinskij, I. (1985). *Russkoe musul'manstvo*. Oksford: RI-«OISA».
4. Gökalp, Z. (1923). *Türkçülüğün Esasları*. <http://ulkunet.com/UcuncuSayfa/TurkculugunEsaslari_1817.pdf>.
5. Ivanova, V. V. (2013). Strategii vklyucheniya gagauzov v tyurko-tureckoe kul'turnoe prostranstvo (XX-XXI ct.). *E'lektronnaya biblioteka Muzeja antropologii i e'tnografii RAN*. <http://kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-238-8/978-5-88431-238-8_35.pdf>.
6. Kirakosyan, Dzh. (1986). *Mladoturki pered sudom istorii*. Erevan: Ajastan. <<http://hayasanews.com/wp-content/uploads/2012/10/john.pdu>>.
7. Kireev, N. G. (2007). *Istoriya Turcii XX vek*. Moskva: Kraft+IV RAN.
8. Landau, J. (1995). *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*. London: Publisher: Indiana University Press.
9. Lazarev, M. S. (2005). *Kurdistan i kurdskij vopros*. Moskva: Vostochnaya literatura.
10. Marunov, Yu. (1961). Pantyrkizm i panislamizm mladoturok (1908-1918). *Kratkie soobshheniya Instituta narodov Azii. T.XIV*. Moskva.
11. Muxamettdinov, R. F. (1996). *Zarozhdenie i e'volyuciya tyurkizma*. Kazan': Zaman.
12. *Peace Handbooks. Y. X. Turkey in Asia (1920)*. London. <<https://www.wdl.org/ru/item/11770/view/1/15/>>.
13. Rasul-Zade, M. (1985). *O panturanizme v svyazi s kavkazskoj problemoj; Doklad, pročitannyj v Parizhe v 1930 g*. Oxford: OISA <<http://irs-az.com/pdf/090622152150.pdf>>.
14. Saraçoğlu, C. (2004). Nihal Atsız's World-View and Its Influences on the Shared Symbols, Rituals, Myths and Practices of the Ülkücü Movement. Erişim modu. *The Digital University Library of Saxony-Anhalt*. <http://edoc.bibliothek.uni-halle.de/servlets/MCRFileNodeServlet/HALCoRe_derivate_00003221/nihal_atsiz.pdf>.
15. *Üç Tarzı Siyaset (1991)*. <http://www.ata.boun.edu.tr/htr/documents/311_8/dusunurler/yusuf%20akcura/Akcura,%20Yusuf_%20Uc%20Tarzi%20Siyaset.pdf>.
16. Uyanık, N. (2004). *Batici bir aydin olarak Celal Nuri ileri ve yenilesme surecinde ficir hareketlerine bakisi. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. <<http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/viewFile/263/253>>.
17. Vasil'eva, S. A. (2012). Vliyanie pantyrkizma na ideologicheskij process v tureckoj respublike. *Politika, 3*. <http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2012/3/politika/vasilieva.pdf>.
18. Yavuz, N. (2010). Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Gagavuzlar. *Gazi Akademik Bakış. Ankara, 4*. <<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423881107.pdf>>.